

В. М. ГЛАДИЛІН

Категорії культурної спільності в ранньому палеоліті

Вивчення локальних відмін у палеоліті висунуло як першочергове завдання розробку єдиної системи понять для позначення різних категорій культурної спільності. Існує багато термінів для позначення таких спільностей: «культура», «варіант культури», «технічний варіант», «фація», «тип», «культурна область», «зона», «провінція», «регіон». Різні дослідники вкладають в ці терміни різний історичний зміст. До того ж неоднакові за характером категорії культурної спільності звичайно вивчаються ізольовано. Тоді як одні дослідники обмежуються виділенням великих культурних регіонів, залишаючи поза увагою дрібніші, інші, навпаки, роблять наголос на відмінах культур окремих мікрорайонів і не помічають культурних спільностей більш широкого територіального охоплення. В обох випадках штучно збіднюється дійсна історія палеолітичного періоду.

Правомірними в зв'язку з цим є спроби окремих вчених перенести на палеоліт культурну шкалу, розроблену на матеріалах пізніших археологічних періодів¹. Дійсно, як і в післяпалеолітичний час, в палеоліті можна виділити археологічні культури, представлені тотожними або дуже близькими, генетично пов'язаними пам'ятками, розташованими звичайно на одній невеликій території. Ці культури, як і пізніші, існували не ізольовано, а входили до складу більш великих спільностей — культурних областей. Кожна з таких культурних областей охоплює кілька археологічних культур, розташованих поруч і схожих між собою за тими або іншими ознаками. Нарешті, в палеоліті, як і в наступний час, простежуються великі провінції або зони, що об'єднують кілька культурних областей і окреслюють територію найбільш загальної схожості в розвитку матеріальної і духовної культури давніх колективів, обумовленої фізико-географічними факторами.

Є підстави вважати, що система понять «культура — культурна область — зона» може бути застосована не тільки до пізнього палеоліту, але й до раннього. В статті робиться спроба розглянути це питання на матеріалах мустьєрських пам'яток Європейської частини СРСР й суміжних територій.

Довгий час в радянській археологічній науці побутувала думка про однорідність культури мустьєрського часу. Відміни між пам'ятками розглядались майже виключно як відміни хронологічні, зумовлені розвитком єдиного культурного явища. Лише в останні десятиріччя були зроблені спроби культурного розчленування мустьєрських комплексів у межах СРСР. Перша з таких спроб належить О. О. Формозову². Але

¹ Н. О. Бадер. Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в Восточном Средиземноморье.— Автореферат диссертации. М., 1965.

² А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; Його ж. Распространение мустьєрских стоянок двух типов в Европейской части СССР.— Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1964.

спостереження О. О. Формозова не вичерпують усієї різноманітності відмін, існуючих між мустьєрськими пам'ятками Східної Європи. Їх виявлення стало можливим завдяки дальшому вдосконаленню типологічного методу вивчення ранньопалеолітичних колекцій і поєднанню його із статистикою. Найбільш повного розвитку на сьогодні обидва методи здобули в працях Ф. Борда — М. Бургона. Застосування з певними поправками і доповненнями розробленого ними типолого-статистичного методу щодо мустьєрських пам'яток Руської рівнини та Криму дозволило виділити тут комплекси з різнотипною індустрією³. Відмінності, що намічаються, неоднакові за своїм характером. Можна говорити про відмінності першого і другого порядку. Відмінності першого порядку обмежуються лише найбільш загальними особливостями техніки обробки каменю у різних груп мустьєрського населення: характером розщеплення, розмірами виробів, ступенем застосування прийомів двобічного ретушування. Відмінності другого порядку поширюються на всю сукупність ознак — технічних і типологічних: варіації індексів леваллуа, пластин, підправки відбивних площадок сколів, характер вторинної обробки виробів, набір знарядь. Термінологічним виразом відмінностей першого порядку є технічний варіант індустрії, відмінностей другого порядку — тип індустрії. Кожний технічний варіант об'єднує певну кількість типів індустрії.

Виділення технічних варіантів і типів індустрії становить необхідну передумову виявлення конкретно-історичних спільностей ранньопалеолітичного населення, матеріальним відображенням яких є археологічні культури, культурні області й зони.

Значна схожість пам'яток, що належать до одного типу індустрії, дозволяє припустити, що вони залишені одним соціально-етнічним об'єднанням або спорідненими соціально-етнічними угрупованнями. Це наближує поняття «тип індустрії» до поняття «археологічна культура» у тому розумінні, в якому це останнє застосовується тепер більшістю дослідників щодо більш пізніх, ніж ранній палеоліт, періодів. Ці поняття, однак, не ідентичні. Внаслідок недостатньої вивченості мустьє Східної Європи пам'ятки, що належать до одного типу індустрії, як правило, поодинокі. Тому територія поширення представленого ними типу індустрії залишається не з'ясованою. До того ж пам'ятки окремих типів індустрії можуть бути явищем не тільки культурним, але й хронологічним, тобто можуть відбивати різні етапи розвитку матеріальної культури одного соціально-етнічного утворення. В останньому випадку поняття «тип індустрії» буде рівнозначним поняттю «етап археологічної культури». Нарешті, ті чи інші типи індустрії можуть відбивати характер пам'ятки: довгочасне поселення, короткочасний табір, майстерня тощо. Встановлення того, які саме типи індустрії можуть бути визнані самостійними археологічними культурами мустьєрського часу, а які відбивають хронологічні етапи в еволюційному розвитку певної культури або різний характер її пам'яток, є одним з першочергових завдань на майбутнє. Зараз може бути порушене питання про виділення лише деяких культур мустьєрського часу на Руській рівнині.

Однією з таких імовірних культур є молодовська культура, репрезентована однойменним типом індустрії леваллуа — мустьєрського варіанта⁴. Цей тип індустрії виділений за матеріалами мустьєрських го-

³ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. VII Международный Конгресс доисториков и протоисториков.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., стор. 14—17; V. Gladilin. Les variantes techniques et les types d'industrie dans le Monstérien de la Plaine Russe et de la Crimée.— Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, 1970, p. 269—273.

⁴ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии...; V. Gladilin. Les variantes techniques...

ризонтів стоянок Молодове I та Молодове V на Дністрі. Для обох стоянок характерні однакові форми жител, близький в усіх горизонтах склад фауни, єдині прийоми розщеплення каменю і вторинної обробки виробів, ідентичний набір інвентаря. У групі нуклеусів помітно переважають одно- і двоплощадкові ядрища, серед яких досить численними є «черепиховидні». Індокси леваллуа, пластин і підправки відбивних площадок сколів досить високі.

Характерну рису інвентаря становить нечисленність ретушованих виробів. Ретуш крайова: паралельна, підпаралельна, перлинна, лускоподібна, нанесена майже виключно зі спинки відщепа або пластини. У групі ретушованих знарядь переважають скребла-ножі, здебільшого одинарні, прямо- і опуклолезі, на тонких леваллуазьких відщепах та пластинах. Скребла, тобто знаряддя з масивним, призначеним виключно для скобління робочим краєм, практично відсутні. Є так звані леваллуазькі гостроконечники — неретушовані або з легкою підправкою вістря чи одного з країв. Поодинокі мустьєрські гостроконечники й конвергентні скребла-ножі. Знайдені також кінцеві скребки.

Від молодовської різко відмінна друга ймовірна культура мустьєрського часу на Україні — антонівська. Вона представлена двома різночасними типами індустрії: типом Антонівка I варіанта мустьє з ашельською традицією та типом Антонівка II варіанта леваллуа-мустьє з ашельською традицією, виділеними за матеріалами стоянок Антонівка I — Олександрівка і Антонівка II у Донбасі⁵. Майже половину всіх нуклеусів в колекції виробів стоянки Антонівка I становлять дископодібні ядрища, переважно однобічного сколювання. Кількісно дорівнюють дискам грубі одно- та двоплощадкові нуклеуси, здебільшого чотирикутної форми, одно-, рідко двобічні. Леваллуазькі сколи нечисленні — їх близько 10%. Індокси пластин і підправки відбивних площадок сколів низькі. Повністю або частково двобічнооброблені знаряддя становлять до 10% інструментарію. Більшість знарядь оформлена східчастою й лускоподібною ретушшю. Найбільш численні скребла та скребла-ножі, репрезентовані усіма головними різновидностями. Переважають звичайні (бокові й поперечні) з одним або двома лезами — опуклими, увігнутими й прямими. Характер вторинної обробки різний: поряд з виробами, ретушованими зі спинки відщепа, в колекції представлені знаряддя з ретушшю на черевці, з протилежною ретушшю або ретушовані з обох боків по краю чи суцільно. Крім звичайних, знайдені овальні одно- й двобічні скребла-ножі й скребла з ретушшю по всьому периметру. Виразну серію являють собою скребла-ножі й скребла з лезами, що сходяться під кутом — конвергентні. Вони неоднакові за формою, одинарні й подвійні, ретушовані зі спинки, черевця, альтернативно або з двох боків. Гостроконечники нечисленні — лише кілька відсотків. Деякі різновиди гостроконечників, скребел та скребел-ножів є для цього типу індустрії специфічними. Це одинарні одно- й двобічнооброблені вироби напівсегментовидних, підсегментовидних, дзьобовидних, напівовальних і овальних обрисів; подвійні одно- й двобічнооброблені сегментовидної форми; подвійні одно- й двобічні листопадні. В значній кількості представлені також знаряддя з виїмками й зубчасті.

Схожий інвентар походить з стоянки Олександрівка, розташованої за 20 км від Антонівки I.

До матеріалів стоянок Антонівка I й Олександрівка близькі за певними ознаками знахідки на розташованій поруч з Антонівкою I стоянці Антонівка II. Відміни стосуються в основному техніки розщеплення, більш розвинутої на стоянці Антонівка II. Панівними типами нуклеусів в колекції виробів Антонівки II є ядрища з однією або кількома виді-

⁵ В. Н. Гладилін. Вказ. праця; V. Gladilin. Вказ. праця.

леними площадками удару, переважно чотирикутної форми. Відповідно сколів леваллуа порівняно з Антонівкою I удвічі більше. Більш високими є також індекси пластин і фасетування. Подібно до Антонівки I знаряддя оформлені ретушшю зі спинки, черевця, альтернативно або з обох боків. Багато спільного між обома стоянками також в наборі інструментарію. Всі головні типи знарядь стоянки Антонівка I, включаючи специфічні для цього типу індустрії форми, повторені в матеріалах Антонівки II. Як і в техніці розщеплення, відміни зводяться в основному до більш досконалої обробки виробів і кількісних співвідношень певних типів знарядь⁶.

Відміни між матеріалами антонівських стоянок пояснюються їх різночасовістю. За геологічними даними, стоянку Антонівка I можна датувати рис-вюрмом — початком вюрму I. Стоянка Антонівка II дещо молодша: вік її визначається у межах доброрупського вюрму⁷.

Отже, є підстави розглядати представлені антонівськими стоянками типи індустрії як різні хронологічні етапи в розвитку однієї з локальних культур мустьєрської епохи на Україні.

Крім охарактеризованих, на Руській рівнині намічаються ще деякі культури мустьєрського часу. Зокрема, мова може йти про своєрідну культуру мустьє Середнього Подніпров'я, представлену індустрією типу Орел варіанта мікромустьє з ашельською традицією (Скеля Орел, Балки)⁸, стінківську культуру Подністров'я, дуруїторську в Молдавії.

Є підстави вважати, що з накопиченням даних про мустьєрську добу в Східній Європі більшість інших типів індустрії ляже в основу самостійних мустьєрських культур.

Чи означає це все, що мустьє Руської рівнини і Криму являло собою строкату мозаїку різнорідних культур, відмінних одна від одної тою самою мірою, як і від проявів мустьєрської культури на інших територіях? Іншими словами, чи не становили мустьєрські культури Руської рівнини та Криму більш широку спільність, відмінну від інших культурних спільностей?

У свій час О. О. Формозову вдалося простежити, що стоянки з великою кількістю двобічнооброблених знарядь більш характерні для Руської рівнини та Криму, тоді як пам'ятки, які не мають у виробничому інвентарі двобічних виробів або останні поодинокі, властиві, головним чином, для Кавказу⁹. Відміни між мустьєрськими комплексами цих двох регіонів стають ще більш виразними, якщо не обмежуватися однією ознакою, хоча б і такою важливою, як наявність або відсутність біфасів.

Нерозробленість питань хронології раннього палеоліту Східної Європи унеможливлює зараз зіставлення комплексів Руської рівнини та Криму з пам'ятками інших територій в рамках певних відрізків епохи мустьє. Але навіть якщо брати мустьє цього регіону в цілому, без детального хронологічного розчленування, не можна не бачити того, що розвиток тут ішов шляхом, відмінним від кавказького. Привертає увагу відсутність або поодинокість на Кавказі пам'яток більшості типових для Руської рівнини й Криму технічних варіантів. Досі не відомі тут вірогідні типово тейякські комплекси. Віднесення І. І. Коробковим до тейяку деяких мустьєрських комплексів чорноморського узбережжя Кавказу ґрунтується на інших критеріях, ніж ті, на підставі яких виділено тейякський варіант на Руській рівнині і в Криму¹⁰. На відміну

⁶ В. Н. Гладилін. Антоновское раннепалеолитическое местонахождение.—Материалы по четвертичному периоду Украины. К., 1969, стор. 299—300.

⁷ Там же, стор. 300.

⁸ В. Н. Гладилін. Различные типы...; V. Gladilin. Les variantes...

⁹ О. О. Формозов. Вказ. праця.

¹⁰ И. И. Коробков. Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения.—СА. М., 1967, № 4, стор. 194—204.

від тейякських пам'яток цієї території, вироби, які І. І. Коробков відносять до тейяку, характеризуються великими й середніми розмірами та більш досконалою технікою розколювання каменю. Враховуючи ці показники й відсутність серед зрарядь двобічних виробів, «тейякські», за І. І. Коробковим, пам'ятки Кавказу можна було б віднести, якщо користуватися методом і термінологією, застосованою при розчленуванні мустьєрських комплексів Руської рівнини та Криму, до окремого технічного варіанту — мустьє звичайного, тобто мустьє нелеваллуа, без біфасів з великими й середніми розмірами виробів. Комплекси, подібні до цих, на Руській рівнині і в Криму не відомі. Немає на Кавказі пам'яток, які можна було б зарахувати до дуже характерного для Руської рівнини й Криму варіанту мустьє з ашельською традицією. Лише єдиним місцезнаходженням (Арзні)¹¹ представлений в Кавказькому ареалі варіант леваллуа-мустьє з ашельською традицією. Єдиною пам'яткою — нижнім шаром стоянки Ільська — репрезентований тут варіант мікромустьє з ашельською традицією. Показово, що ця стоянка розташована на прикордонні з Руською рівниною, до пам'яток якої вона явно тяжіє. У той же час малохарактерні для Руської рівнини пам'ятки леваллуа-мустьєрського варіанта дуже поширені на Кавказі й утворюють загальне тло місцевого мустьє. Цікаво, що на відміну від Кавказу леваллуа-мустьєрська індустрія на Руській рівнині і в Криму є явищем відносно пізнім і загалом справляє враження менш розвинутої¹².

Технічні відмінності між мустьєрськими зібраннями Руської рівнини й Криму та Кавказу підкріплюються відмінностями типологічними. Так, наприклад, надзвичайно поширені в комплексах Чорноморського узбережжя Кавказу вироби з зубчастою ретушшю не характерні для пам'яток Руської рівнини й Криму і трапляються тут у великій кількості лише в тейякських комплексах. Навпаки, типові для пам'яток Руської рівнини й Криму двобічно оброблені гостроконечники й скребла-ножі та скребла овальних, напівовальних, дзьобових, напівсегментовидних, підсегментовидних і сегментовидних обрисів в кавказьких зібраннях відсутні. Є й інші специфічні відміни як в наборі інвентаря, так і в кількісних співвідношеннях окремих типів виробів.

Напевно, Кавказ може розглядатися як особлива область або, скоріше, кілька близьких за характером областей у розвитку культури мустьєрського часу в Східній Європі. Ряд ознак зближує пам'ятки цього регіону з ранньопалеолітичними комплексами Середземномор'я. Як і на Кавказі, становлення й розвиток мустьє в цьому ареалі супроводжувався поширенням пам'яток леваллуа-мустьєрського варіанту й зникненням інших технічних варіантів¹³. Це дозволяє розглядати територію, що простяглася уздовж узбережжя Середземного моря і далі через Близький Схід і Кавказ до Середньої Азії, як особливу південну зону розвитку мустьє Старого Світу.

В іншу культурну зону входили Руська рівнина й Крим. Недостатня вивченість мустьє цієї території по окремих мікрорайонах не дозволяє з певністю говорити, чи маємо тут одну, чи декілька культурних областей. Одне не викликає сумніву — схожість шляхів розвитку мустьєрських індустрій Руської рівнини й Криму, з одного боку, та Центральної Європи — з другого. На території, що включає Польщу, Чехословаччину, Угорщину, НДР, ФРН, Австрію, Швейцарію та Югославію, є пам'ятки майже всіх технічних варіантів, характерних для Руської рівни-

¹¹ Якщо виходити з опублікованих даних.

¹² В. М. Гладилін. Про техніку леваллуа в мустьє Руської рівнини та Криму.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 3—11.

¹³ Наприклад, дивись стратиграфічну колонку левантських місцезнаходжень і бібліографію до неї в праці Г. П. Григор'єва. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens. Л., 1968, стор. 20.

ни й Криму. Разом з тим достовірні комплекси, які могли б бути зарховані до леваллуа-мустьєрського варіанту, тут невідомі або поодинокі¹⁴.

Схожість між пам'ятками Руської рівнини й Криму та Централь-ареалі представлені специфічні для крем'яних зібрань Руської рівнини й Криму типи виробів. Отже, вимальовується широка північна зона своєрідного розвитку культури мустьєрського часу, що простяглася через Середню Європу та Руську рівнину й Крим до Уралу.

Звичайно, сказане не означає, що та чи інша культурна область або зона складається з близьких за певними ознаками культур. Йдеться лише про загальне тло, утворене культурами, найбільш характерними для тієї чи іншої культурної області або зони. На цьому фоні можна помітити культури, що випадають за своїми ознаками з загального оточення. Було б невірним виключати пересування більших або менших груп ранньопалеолітичного населення. Звичайно, такі пересування мали місце не лише в межах культурних областей і зон, але і в більш широких кордонах — у межах суміжних культурних регіонів. Не виключено, що саме таким переселенням мустьєрських колективів з південної зони до північної слід пояснювати наявність на Руській рівнині й в Криму пам'яток леваллуа-мустьєрського варіанта, таких не характерних для цієї території, але надзвичайно поширених в області Великого Середземномор'я. Слідами подібного переселення мустьєрських колективів, але в протилежному напрямку — з північної зони в південну — є, очевидно, матеріали з нижнього шару стоянки Ільської в Прикубанні, що належать до одного з найбільш характерних для Руської рівнини, Криму й Центральної Європи варіанта мікромустьє з ашельською традицією. Не випадково, що цей чужий для кавказького мустьє комплекс згодом був перекритий в Ільській шаром з типовою для Кавказу леваллуа-мустьєрською індустрією.

Комплексне вивчення різних категорій культурної спільності в ранньому палеоліті дозволить розглядати культуру цього часу в необхідній взаємопов'язаності й взаємообумовленості різних регіональних проявів.

В. Н. ГЛАДИЛИН

Категории культурной общности в раннем палеолите

Резюме

В статье делается попытка применить к раннему палеолиту систему понятий «археологическая культура», «культурная область» и «зона». На материалах мустьерских памятников Восточной Европы и сопредельных территорий автор выделяет две археологические культуры (молодовскую и антоновскую) и обосновывает наличие двух зон всеобъемлющего развития раннепалеолитических индустрий в Евразии.

¹⁴ Кілька таких комплексів виявлено в Північно-Західній Німеччині (пам'ятки типу Бальве IV).